

שכונות, שכנים, שְׂכוּנָתִיּוֹת: חיים עירוניים ביישוב היהודי בפלשתינה-א"י בתקופת המנדט

תקציר

עבודה זאת עוסקת בשכונות ושכנים, וביחסי השְׂכוּנָתִיּוֹת, שהתפתחו בחברה היהודית העירונית בפלשתינה-א"י בין השנים 1920 ו-1948. ערים שימשו מרכזים של הקהילות היהודיות בארץ-ישראל עוד בטרם תקופת המנדט הבריטי, והקמת שכונות חדשות בערים הייתה אחד המאפיינים הבולטים של ההתפתחות העירונית בפלשתינה-א"י, וביישוב היהודי בפרט, החל מהמחצית השנייה של המאה ה-19. צמיחתן של ערים והקמתן של שכונות יהודיות הואצה לאחר כינון שלטון המנדט, בין היתר בעקבות ההגירה היהודית שבמהלכו, ההבטחה להקמתו של בית לאומי לעם היהודי, יצירת מערכות תכנון עירוניות מנדטוריות ויבוא של ידע חדש בתחומי האדריכלות והתכנון העירוני לפלשתינה-א"י וניכוסו. במהלך תקופה זו נבנו כ-100 שכונות יהודיות חדשות, רובן בשלוש הערים הגדולות, יפו-תל אביב, חיפה וירושלים, וחלקן בערים נוספות ובמושבות הוותיקות והחדשות. הפיתוח העירוני של שכונות חדשות הושפע מגישות תכנוניות שונות שצמחו באירופה ובארצות-הברית במאה ה-19 ובראשית המאה ה-20, והיו לחלק ממחשבת התכנון העירוני המתפתחת. בד בבד שכונות צמחו גם בהיעדר תכנון וכמענה מיידי לצרכי המהגרים וללא התווייתה של תכנית מוסדרת ועקבית לפיתוחן על-ידי ממשלת המנדט או המוסדות הציוניים.

המחקר ההיסטורי על פלשתינה-א"י התמקד עד כה ביחידות מרחביות גדולות מהשכונה, כמו הלאום, העיר או האזור. בשנים האחרונות אף החלה התעניינות במרחבי חיים קטנים מהעיר ומהשכונה כמו הבית או הדירה, אך מעטים מאד המחקרים על שכונות במרחב גאוגרפי זה. עבודה זאת חושפת וממפה לראשונה את התנסויותיהם של דרי שכונות, ואת האופנים השונים שבהם חיו ופעלו בשכונותיהם. זוהי, ככל הידוע לי, ההיסטוריה החברתית והתרבותית הראשונה של שכונות בפלשתינה-א"י הנכתבת "מלמטה" ובוחנת כיצד עיצבו דרי השכונות את סביבותיהם ואת הערים שבתוכן חיו. העבודה לא רק משלימה חסרים בהיסטוריוגרפיה, אלא אף סוללת דרך חדשה לבחינת ההיסטוריה של החברה היהודית בתקופת המנדט, וכן לבחינתן של ערים. יתרה מכך, היא מבקשת לכוון שיח מחקרי היסטורי חדש – זה העוסק בשכונות – במחקר על התפתחות היישוב היהודי בפלשתינה-א"י.

העבודה מלמדת כי הצמיחה וההתפשטות של המרחבים הבנויים בערים, כמו גם תהליכי ההתגבשות של הקהילות השונות בתוכם, לא היו אחידים, ושיקפו את הגיוון והריבוד בחברה העירונית. התמקדותו של מחקר זה בשכונות ובשכנים חושפת אפוא היבטים של צמיחת ערים שטרם נחקרו, ומשחזרת את מקומן של השכונות והערים בהתנסותם של רוב הגברים, הנשים והילדים ביישוב. בכך אף מתאפשרת בחינה מחודשת של התגבשותו של הפרויקט הלאומי הציוני והפיכתו להתנסות של יחידים בחיי היום-יום שלהם. עוד מלמדת העבודה כי שכונות הפכו לאתרים של התארגנות אזרחית, וכי תושבי ותושבות הערים פעלו במסגרות שכונתיות כדי לשפר את תנאי חייהם. זאת ועוד, ההתמקדות במרחב השכונתי-מקומי חושפת מגמות שונות וסותרות שעיצבו את חיי היום-יום בערים: לצד תהליכי ההפרדה והבידול בין החברה היהודית לבין החברה הערבית-פלסטינית, התקיימו בשכונות היהודיות מפגשים ומגעים בין שתי הקבוצות; לצד תהליכי הבינוי של תרבות עברית-ציונית חדשה התאפיינו הערים בבילויים ובתרבות פנאי אירופית ואמריקנית; לצד יצירתה של

חילונית ציונית המשיכו מוסדות הדת המסורתיים להוות מקומות מפגש ולוח השנה היהודי שימש עוגן של הזדהות. מצוקת המגורים והמצוקה החומרית, הפכו את יחסי השכנות והשכונות למערכות של תמיכה הדדית, ויצרו תופעה ארצישראלית מובחנת שתוגדר בעבודה זאת באמצעות המונח שְכֻנָּתוּת. אולם, בעת בעונה אחת המחסור בדיוור, כמו גם החקיקה שנגעה למגורים ולבנייה, כוננו סוג ייחודי של יחסי שכונות, והובילו לסכסוכים חריפים בין שכנים.

עבודה זאת מבוססת על מגוון רחב של חומרים ארכיוניים הכוללים מסמכים של ועדי שכונות, מכתבי פנייה של תושבים לרשויות, רישומים משפטיים, עיתונים וכתבי עת, סקרים ומפקדים, ספרי זיכרונות וראיונות, ספרות יפה וחומרים חזותיים כגון מפות ותצלומים. בעבודה נעשה שימוש ביקורתי במחקרים מתחומי דעת שונים העוסקים בעיר ובהם ההיסטוריה של ערים, סוציולוגיה אורבנית, פסיכולוגיה, גיאוגרפיה ותכנון עירוני. השילוב בין מגוון המקורות לבין שיטות של חקר העיר והמשגות בתחומים אלו, מסייע לשחזר היסטוריה שבה שלובים פועלם של מוסדות שונים, הן ממשלתיים והן יישוביים, והתנסויותיהם ופעולותיהם של התושבים והתושבות והאגנטיות (Agency) שלהם בעיצוב המרחב העירוני. העבודה מאמצת, באורח בקורתי, את תובנות המפנה המרחבי (the spatial turn) בתחומי מדעי הרוח והחברה, ומניחה כי מרחבים פיסיים וגיאוגרפיים מחוללים שינויים היסטוריים ומעצבים הזדהויות מקומיות, וכי בד בבד, דרי ערים ושכונות מייצרים ומעצבים את המרחב.

העבודה נחלקת לשישה פרקים ונעה מנקודת המבט האזורית ואף העולמית על שכונות, ועד למרחבי השכונות והתחומים הציבוריים והפרטיים שבהן. בכל פרק מוצגת זווית שונה של התפתחות השכונות, מהשפעות אזוריות וגלובליות על התפתחותם של דגמי שכונות בפרק הראשון, דרך היסטוריות של שכונות ספציפיות בפרקים השני, השלישי והרביעי, ועד ליחסי שְכֻנָּתוּת ברחובות, בתים וחדרים בפרקים החמישי והשישי.

בפרק הראשון נבחנים תהליכי ההקמה של שכונות המסווגות לארבעה טיפוסים שונים, ונסקרת התפתחותם של המוסדות המקומיים שניהלו אותן – ועדי השכונות. הטענה העיקרית הראשונה העולה בפרק זה היא כי הפיתוח העירוני בא לידי ביטוי בהקמת טיפוסי שכונות שונים ומגוונים כשכונות גנים ושכונות פועלים, כתוצאה מהשפעות של מגמות עולמיות שונות בתחום התכנון העירוני מזה, ומהיעדר תכנון מרכזי, או תכנון כלל, מזה. לאחר מלחמת העולם השנייה חל שינוי בגישת הממשל שעד כה נמנע מלהתערב בפיתוח שיכונים ושכונות ולראשונה הוא נעשה מעורב בפיתוחם. טענה מרכזית נוספת היא כי תקנוני השכונה שימשו כלי לברור את התושבים ולכונן קהילה בעלת אופי אחיד בשכונות המתוכננות, וועדי השכונה התבססו כמוסדות מקומיים מרכזיים, גם בשכונות הלא מתוכננות ואף בקרב האוכלוסיות החלשות ביותר בערים. פעילות הוועדים מצביעה לא רק על חשיבותה של היחידה השכונתית לארגון האזרחי של החברה העירונית בפלשתינה-א"י, אלא גם מצביעה על מקומם של תושבי העיר כסוכנים של שינוי היסטורי.

בכל אחד משלושת הפרקים הבאים נחשפת לראשונה ההיסטוריה של שכונה שהוקמה בשוליה של אחת משלוש הערים הגדולות: שכונת בת גלים בחיפה, שכונת בית וגן בירושלים ושכונת התקווה בתל אביב. הפרקים, שהם ההיסטוריות החברתיות והתרבותיות הראשונות של שכונות אלה, מציגים לראשונה זו לצד זו קבוצות חברתיות שונות שחיו בערים ושהמחקר הקיים מיעט לעסוק בכל אחת מהן בנפרד ועל אחת כמה וכמה להציג יחדיו, ומלמדים על התהליכים שעיצבו את הקמת השכונות ואת התפתחותן. בפרקים אלו

נבחנים המוסדות המקומיים, היחסים בין התושבים לבין עצמם, והקשרים שבין תושבי השכונה לבין שכניהם מחוץ לשכונה.

הפרק השני עוסק בשכונת בת גלים שהוקמה בחיפה ב-1923. החידוש הטמון בפרק מצוי בטענה כי בהיותה שכונה פריפריאלית, היא שמשה בעת ובעונה אחת מרחב יהודי מובחן וכן מרחב רב-לאומי וקוסמופוליטי ששילב בתוכו את כל הקבוצות האתניות והחברתיות שחיו בארץ זו לצד זו. הפריפריאליות של שכונת בת גלים לא הייתה תוצאה של עוני ומחסור, אלא נבעה מריחוק פיסי מן העיר, ומריחוק רעיוני מהקהילה היהודית בחיפה, שהתגבשה כקהילת פועלים בהנהגת ההסתדרות. בו בזמן, מיקומה של השכונה על חוף הים קישר אותה לעיר ולפרויקט הלאומי ברובד סמלי ומעשי. חוף ימה ובעיקר ה'קזינו' ששכן בו, שימשו אתרי בילוי קוסמופוליטיים בעיר מעורבת, והעניקו לשכונה את ייחודה גם בעיני תושביה. אתרי בילוי אלה משכו אליה לא רק ערבים-פלסטינים ובריטים מהעיר ומהסביבה, אלא גם את תושבי המושבה הגרמנית, חיילים פולנים, גולים ואורחים מלבנון ומצרים. לצד הקוסמופוליטיות של השכונה, התרבות הציונית ויחסה הדואלי לים באו לידי ביטוי בה בבית העולים, בבית המרגוע לחלוצות, בברכה שנבנתה בתחומיה ובטיפוחה של תרבות הפנאי הימית שנועדה לתושבי העיר היהודים.

הפרק השלישי עוסק בשכונת בית וגן שהוקמה בירושלים ב-1926, ביוזמת חברי תנועת 'המזרחי'. אחד החידושים של הפרק נוגע לחשיפת הזיקות בין המקומי לבין הלאומי, ובטענה שמראשיתה הותוותה ההיסטוריה של שכונת בית וגן בזיקה לשני הכפרים הסמוכים לה, עין פאך וא-ל-מאלחה. התמקדות ביחסי הגומלין המשתנים בין תושבי השכונה לבין תושבי הכפרים ממחישה את ההשפעות שהיו להקמת השכונה היהודית במרחב כפרי-ערבי. הפרק משחזר את נסיבות היווצרותו של המרחב שחלקו יהודים וערבים-פלסטינים, וכיצד השתנה במהלך השנים. היחסים הלא-סימטריים בין המתישבים היהודים החדשים לבין תושבי הכפרים הוותיקים כללו מגעים כלכליים, שיתוף פעולה עסקי, עבודה שכירה ואף מאבקי בעלות על קרקעות. השימוש בקרקעות לצורך עיבוד או מעבר, עודד מגעים אך עורר גם סכסוכים בין תושבי השכונה לבין תושבי הכפרים. עדויות מאירועי הדמים שהתחוללו ב-1929 וכן בשנים 1936-1939 מאפשרות לשחזר את נקודות המגע היום-יומיות בין יהודים לבין ערבים-פלסטינים במרחב, ולבחון כיצד תושבי המקום תיארו את האירועים מנקודת מבטם, כיצד פירשו אותם, וכיצד תפשו את יחסי השכנות ביניהם. הפרק מלמד כי הסכסוך היהודי-ערבי הזין את תהליכי הפוליטיזציה בשכונה ובכפרים, וחולל תמורה באופן שבו יהודים וערבים עשו שימוש במרחב. האירועים האלימים גרמו לכך ששוטרים, חברי 'הגנה' ונוטרים הגיעו לשכונה והשפיעו על אופי היחסים בין תושביה לבין תושבי הכפרים. נוכחותם של גופים מיליציונים הפכה אפוא לחלק ממערכת היחסים שנקמה בין השכונה ושני הכפרים.

הפרק הרביעי מתמקד בשכונת התקווה שהוקמה ממזרח לתל אביב במחצית השנייה של שנות ה-30. כמו בת גלים ובית וגן, התקווה הייתה ממוקמת מחוץ לגבול המוניציפאלי. אולם בהיותה שכונת עוני שהתפתחה בלא תכנון מוקדם, ראו בה גופי הממשל, נציגי רשויות העיר, עיתונאים, ואנשי מקצוע נוספים, מרחב בלא ניהול ופיקוח. בפרק נדונה לראשונה השכונה כמרחב ספר המשמש זירה לעיסוק נרחב יותר בייצובם של גבולות חברתיים, גיאוגרפיים וסמליים, בתוך החברה היהודית ובין החברה היהודית לבין החברה הערבית-פלסטינית. חידוש נוסף מצביע על כך שתושבי השכונה, שהיו אנשים קשי יום, חסרי אמצעים, וברובם בני עדות המזרח, פעלו בכל האמצעים האזרחיים שעמדו לרשותם כדי לחולל תמורה

בחייהם. מאבקי התושבים והתושבות חשפו מתחים, סכסוכים ומאבקים פנימיים, ובד בבד פעולותיהם הציבו אותם כסוכני שינוי בתהליכים האורבניים, והעידו על סולידריות ותמיכה הדדית בתוך השכונה. תושבי השכונה ובני עדות המזרח בכלל הצטיירו באותה תקופה כאנשים פסיביים האדישים לגורלם שלהם ולגורל ילדיהם. בניגוד לתפיסה זו, הפרק חושף כי האקטיביזם הציבורי והאזרחי של תושבי השוליים העירוניים גילם התארגנות לפעולה אזרחית על בסיס מקומי.

שלוש ההיסטוריות הללו לא נועדו לגזור מסקנות כלליות באשר להתפתחותן של ערים, אלא להדגים את דרכי ההתארגנות הקהילתית של שכונות ולתת ביטוי לשגרת היום-יום של תושביהן, לסוגיות שהעסיקו אותם, וליחסיהם עם קהילות שבקרבתן. כך, למשל, הן מלמדות על כך שפיתוח תשתיות מודרניות, כגון כבישים סלולים והנחת מערכות מים וחשמל, שחלק מהשכונות הציבו כמטרות, לא תמיד הושגו. גם בשכונות מתוכננות שנועדו לבעלי אמצעים, בשנים הראשונות היו תנאי החיים קשים והתאפיינו במחסור במים ובחשמל, ובהיעדר נגישות לתחבורה ציבורית. יתר על כן, אופקי ההתפתחות של השכונות היו נתונים להשפעתם של יחסי הגומלין המורכבים בין גופים פרטיים וציבוריים, ולהתפתחויות ברמה העירונית והממשלתית. בנוסף לכך, הם הושפעו משיקולים כלכליים ופוליטיים של הנהגת העיר או של ממשלת המנדט, שלא תמיד עלו בקנה אחד עם הציפיות המקוריות של המקימים. בין תושבי השכונות התגלעו מחלוקות פנימיות ופוליטיות-לאומיות (יחסי יהודים-ערבים), התעוררו מתחים חברתיים (היחסים הבין עדתיים ביישוב והיחסים בין החוגים האזרחיים לבין חברי תנועת העבודה), התקיימו דיונים על סוגיות תרבותיות (עיצוב תרבות לאומית), ונוצרו מודלים שונים של תרבות פנאי וסגנונות בילוי (ישיבה בבתי קפה, ערבי קריאה ועוד).

הפרק החמישי דן, לראשונה, בצורה ייחודית של בית עירוני שהתפתחה בפלשתינה-א"י. דגם מגורים זה כלל בתוכו, ולא רק לצדו, שכנים, ולכן איתגר כל הבחנה בינארית בין הפרטי לבין הציבורי. הפרק מסרטט את קווי המתאר של יחסי השכנות שנוצרו בבתי שבהם חיו משפחות או רווקים כשותפים. החידוש העיקרי הטמון בפרק הוא קביעת המונח 'שכנים אינטימיים' והגדרתו. בפרק נבחנת צורת מגורים זאת ונדונים הסכסוכים שנתגלעו בין השכנים. כן מוצגות הדרכים השונות שבהן הדיירים וערכאת הבוררות של 'ההסתדרות הכללית של העובדים העבריים בארץ ישראל' ביקשו לנהל את יחסי השכנות. הטענה העיקרית של הפרק היא כי מערכת היחסים שנטוותה בין 'השכנים האינטימיים' חושפת התנסות באורח חיים ייחודי לתקופה שבצדו תפישת רווחת לפיה 'בית' ו'שכנים' לא היו ישויות נפרדות, אלא היוו חלקים מאותו הדבר עצמו. עוד אני טוענת בפרק כי היבטים מגדריים עיצבו את היחסים שנוצרו בין 'השכנים האינטימיים': הנשים, מנהלות משקי הבית, חלקו ביניהן את מרחב העבודה הביתי והיו האחראיות העיקריות על חלוקת המרחב והזמן הביתיים בטיפוס ייחודי זה של יחסי שכנות. כשהספירה הביתית הייחודית שיצרה ה'שכנות האינטימית' לא הצליחה לתפקד בלא סיועו של גורם חיצוני, פנו הצדדים למגוון ערכאות משפטיות. הדיונים שנערכו בערכאת הבוררות ההסתדרותית שכונתה 'משפט החברים' חושפים את הניסיונות להסדיר את היחסים בין השכנים באמצעות הגדרת הגבולות החברתיים (ולא הפיסיים) של המרחב הביתי. הדיירים, כמו גם השופטים ב'משפט החברים', עשו שימוש בנורמות חברתיות ומוסריות כגון סגפנות, הסתפקות במועט וסולידריות לשם ניהול הבית.

הפרק השישי עוסק בשכונתיות (neighborliness) ובוחר את קשרי הגומלין שנטוו בין תושבי השכונות, ואת זיקותיהם למקום מגוריהם באמצעות ניתוח של מרחבי הפעילות המקומיים, כגון: חנויות מכולת, רחובות, בתי כנסת, בתי קולנוע וספריות ציבוריות. בעזרת המונח 'היקשרות למקום' (place attachment) המחקר מגלה כי המרחבים שבהם התקיימו מגעים יום-יומיים בין התושבים, יצרו ביחד שלם הגדול מסך חלקיו – היינו תפישה של שכונתיות שגילמה תופעה חברתית-תרבותית ייחודית אותה כיניתי 'שכונתיות ארץ ישראלית'. עוד אני טוענת כי יצירתה של השכונתיות נשענה הן על הפרדות והן על חיבורים. מחד גיסא התקיימו הפרדות מגדריות בין התפקידים של נשים וגברים והנוכחות במרחב הנגזרת מכך, הפרדות בין שגרת יומם של מבוגרים וילדים וכן הפרדות מעמדיות ואתניות. מאידך גיסא, מוסדות תרבות שכונתיים וארגונים אפשרו את קיומם של מפגשים ומגעים בין נשים לבין גברים, בין קבוצות גיל ובין קבוצות אתניות שונות. כך למשל ילדים, ולעיתים גם ילדות, הלכו לבית הכנסת ביוזמת אבותיהם או סביהם, ובספרייה ובקולנוע השכונתי בילו יחדיו ילדים וילדות, מבוגרים ומבוגרות, ופעילותם של ארגוני הנשים הפגישה בין נשים מרקע כלכלי ואתני שונה. בנוסף למרחבים הפיסיים, השכונתיות הייתה טמפורלית: זמן ומקצבי חיים קבועים עצבו את השכונתיות והשתקפו בה. נשים נפגשו מדי יום בחנויות; ילדים נפגשו מדי אחר צהריים ברחובות, בשטחים לא בנויים, בגני השעשועים, ובמועדוני הילדים; תנורים שכונתיים נעשו מקומות מפגש בסופי השבוע; בתי כנסת היו מקומות למפגשים יומיים, בסופי שבוע, או בימי חג ומועד, ובתי קולנוע שכונתיים הפכו למוקד בילוי בערבי הקיץ. השכונתיות התאפיינה בתמיכה ובסיוע הדדיים, כשלצדם ביקורת ופיקוח חברתי. השכונתיות הושפעה מתהליכי הצמיחה המבוזרים של הערים, ונוצרה בין היתר כתוצאה ממצוקה חומרית וצורך ברשתות תמיכה המאפיינים חברות הגירה. היא כללה שמירת מסורת יהודית לצד זיקה לתרבות הבילוי של העולם המערבי. היא ניזונה מתחושת השייכות לפרויקט הלאומי הציוני וממחויבות למשימת בניין האומה, אך לא הייתה בהכרח או תמיד ביטוי מובהק של אידאולוגיות.

העבודה מלמדת כי חיים עירוניים ביישוב היהודי בתקופת המנדט התקיימו בשכונות, שהפכו ליחידות היסוד של החברה העירונית בחיפה, בירושלים ובתל אביב, וכן בערים קטנות ובמושבות, וזאת בהשפעת תהליכי הצמיחה העירונית שהתרחשו בין השנים 1920 ל-1948. הקמת שכונות ביטאה אומנם גישות תכנוניות שצמחו מחוץ לפלשתינה-א"י, אך אלה הותאמו לצרכים המקומיים לא רק על ידי מומחים, אלא גם על ידי יזמים – יחידים וקבוצות שכוננו מרחבי מגורים שבטאו את תפישות עולמם. במקביל לכך, הקמתן של שכונות חדשות ביטאה גם את צרכיהן של קבוצות אחרות, שנדחקו לשכונות העוני. ככלל, שכונות עוצבו לא רק בידי מומחים ויזמים, אלא גם "מלמטה", בידי התושבים והתושבות שחיו בהן ואשר ראו בהן מסגרות של הזדהות וזירות לפעילות אזרחית. הבידוד היחסי של שכונות, תנאי מחסור וצורכי חברת ההגירה, יצרו קרבה ייחודית ואופיינית לתקופה בקרב מי שחיו באותה שכונה, באותו בניין ומי שחלקו בדירת מגורים. קרבה זאת יצרה רשתות של תמיכה הדדית וביססה שכונתיות מקומית, אך בד בבד גם הציתה סכסוכים פנימיים בין חברי השכונה או בין שכנים, שהיו לעיתים קשים, מרים ואף אלימים.